

ТЕМА : Україна в повоєнний період

План:

1. Адміністративно-територіальні зміни.
2. Операція «ВІСЛА».
3. Зовнішньополітична діяльність УРСР.
4. Внутрішньополітична та економічна ситуація в УРСР
5. Масовий штучний голод 1946—1947 рр., його причини, масштаби й наслідки.

Література

1. Бойко О. Д. *Історія України*. - К., 1999.
2. Верига В. *Нариси з історії України (кінець XVIII - початок XX ст.)*. - Львів, 1996.
3. Дорошенко Д. *Нариси історії України*. - К., 1991. - Т. 1-2.

1. Друга світова війна спричинила значні територіальні зміни. Питання про західний кордон СРСР, а відповідно, й України, актуалізувалося під час завершальних операцій Другої світової війни в Європі. Його активно обговорювали під час Тегеранської (1943 р.), Ялтинської (Кримської, 1945 р.) та Потсдамської (1945 р.) конференцій глав держав антигітлерівської коаліції. Остаточні післявоєнні кордони УРСР сформувалися у процесі українсько-польського, радянсько-польського, радянсько-чехословацького, радянсько-румунського територіальних узгоджень та юридичного закріплення у складі республіки земель, які увійшли до складу УРСР протягом 1939—1945 рр. Особливо складним і тривалим було врегулювання територіальних питань із Польщею та Чехословаччиною. На цей процес суттєво вплинуло міжнародне становище, зокрема прагнення СРСР закріпитися у Центрально-Східній Європі.

Першим кроком на шляху до остаточного визначення кордону з Польщею стала Люблінська угода між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення від 9 вересня 1944 р. Відповідно до цього документа частину українських земель (частина Підляшшя і Холмщини, Надсяння, Лемківщина), де проживало майже 800 тис. українців, було передано Польщі.

Крім того, угода передбачала обмін населенням: українці повинні були переселитися на територію УРСР, а поляки — на територію майбутньої Польщі. Переселення мало відбутися добровільно, проте пізніше воно набуло примусового характеру. Відповідно до міжнародного міграційного права цей процес називають *репатріацією*, а його учасників — *репатріантами*.

У реальному житті переселення в більшості випадків виявилось недобровільним і затяглося до березня 1947 р., а не до 1 лютого 1945 р., як передбачалося. Переселенню чинили опір як поляки, так і українці. За офіційною статистикою, до Польщі до жовтня 1946 р. було переселено 812 688 поляків, а до УРСР до березня 1947 р. — 472 635 українців.

Обмін населенням — взаємне добровільне переселення на територію іншої держави представників певних груп населення відповідно до міждержавних домовленостей.

Репатріація — повернення на батьківщину з поновленням у громадянських правах військовополонених і цивільних осіб, які під час війни опинилися за її межами.

Репатріант — особа, яка через економічні, соціальні або особисті причини добровільно переселяється до країни свого громадянства або походження з метою постійного проживання.

Територіальне розмежування між СРСР і Польщею було закріплене Договором про радянсько-польський державний кордон від 16 серпня 1945 р. Цей документ встановлював кордон по «лінії Керзона» з відхиленням на схід.

Процес українсько-польських територіальних домовленостей завершився в 1951 р., коли на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками.

На завершальному етапі Другої світової війни, коли радянські війська наблизилися до кордонів Чехословаччини, постало питання про подальшу долю Закарпатської України. У радянсько-чехословацьких переговорах з емігрантським урядом Е. Бенеша та в Договорі про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між Чехословаччиною та СРСР (12 грудня 1943 р.) питання про Закарпатську Україну вирішилося на користь Чехословаччини.

У травні 1944 р. в Лондоні між СРСР і Чехословаччиною було підписано угоду про відносини між чехословацькою владою і союзними (радянськими) військами на визволеній території. Угода передбачала, що головнокомандувач радянських військ матиме владу лише в межах зон ведення військових дій. На решті території влада здійснюватиметься чехословацькою адміністрацією.

Проте після вступу радянських військ на територію Закарпатської України ситуація змінилася. Радянське керівництво почало розглядати цей регіон як важливий стратегічний плацдарм для посилення свого впливу в Центральній та Південно-Східній Європі. Для досягнення своїх стратегічних цілей радянське керівництво використало місцевий антинацистський і національно-визвольний рух.

Для легалізації радянської окупації Закарпаття 26 листопада 1944 р. в м. Мукачеве за підтримки нової влади скликали так званий з'їзд Народних комітетів Закарпатської України. На з'їзді ухвалили маніфест про приєднання краю до Радянської України, обрали Народну Раду як верховний законодавчий орган влади Закарпатської України й сформували прорадянський уряд.

Події в Закарпатті непокоїли уряд Чехословаччини. Міністр закордонних справ ЧСР Я. Масарик відверто заявив, що Закарпаття не буде віддано СРСР, бо «Росію не можна пускати в Європу».

Проте розвиток подій змушував керівництво Чехословаччини враховувати нові обставини. У червні 1945 р. договір між ЧСР і СРСР юридично закріпив рішення з'їзду в Мукачеві. 22 січня 1946 р. було видано

указ Президії Верховної Ради СРСР про утворення у складі УРСР Закарпатської області. Цей акт одночасно ліквідував Закарпатську Україну як державне утворення.

За радянсько-румунським договором, підписаним 10 лютого 1947 р., до УРСР відходили Північна Буковина, Хотинщина, Ізмаїльщина, тобто юридично закріплювалися кордони, встановлені в червні 1940 р. Згодом ці кордони були підтверджені угодою 1961 р.

Урегулювання радянською владою територіальних питань мало для майбутнього України важливе історичне значення:

- остаточно встановлювалися та юридично закріплювалися її кордони;
- збільшилася територія республіки;
- відбулися демографічні зміни у складі її населення;
- до республіки приєднали деякі з давніх українських етнічних земель. Проте значна частина українських етнічних земель залишалася поза її межами.

Вихід України на міжнародну арену зумовив необхідність зміни державної символіки республіки.

Президія Верховної Ради УРСР прийняла Указ про Державний герб УРСР, Державний прапор УРСР і Державний гімн. Червоний прапор із написом «УРСР» було замінено двоколірним: верхня частина, що становила дві третини ширини полотна, була червоною, а нижня мала світло-блакитний (лазурний) колір. У верхньому лівому куті прапора містилося зображення серпа і молота, а над ним — п'ятикутної зірки. Деяких змін зазнав і герб УРСР.

2. Хоча обмін населенням між УРСР і Польщею було завершено в 1947 р., чимало українців продовжували жити на українських етнічних землях Посяння, Лемківщини, Холмщини й Підляшшя, які узагальнено називали Закерзонням.

Щоб «остаточно вирішити українське питання», полонізувати ці землі й остаточно приборкати УПА, яка фактично їх контролювала, польська влада за погодженням із радянським та чехословацьким керівництвом провела у 1947 р. депортаційну операцію «Вісла».

Вона передбачала переселення частини українського населення Посяння, Лемківщини, Холмщини та Підляшшя на захід і північ Польщі, на так звані «повернуті землі» (землі, які відійшли до Польщі від Німеччини).

Близько 30 тис. польських солдатів і офіцерів, спираючись на підтримку радянських і чехословацьких військ, які блокували кордони, оточили формування УПА і в запеклих боях знищили або захопили багатьох українських воїнів (655 осіб загинуло, 1466 були заарештовані).

Під загрозою покарань у стислі строки на нові землі було переселено 140 575 осіб українського і мішаного українсько-польського населення.

У результаті операції «Вісла» для загонів УПА, які втратили соціальну опору, зник сенс боротьби на цих територіях. Командувач УПА Роман Шухевич (генерал Тарас Чупринка, Тур) видав наказ про припинення боротьби в Закерзонні. Загони УПА, які опинилися без підтримки місцевого населення, перемістилися на територію УРСР і продовжили боротьбу.

Операція «Вісла» — військово-адміністративна операція, що по суті була етнічною чисткою, здійснена в 1947 р. за домовленістю партійно-державного керівництва Польщі, СРСР та Чехословаччини. Полягала в депортації українців із їхніх етнічних територій у складі Польщі на території в західній частині польської держави, що до 1945 р. належали Німеччині, із метою обмежити підтримку українського підпілля місцевим населенням.

Етнічна чистка — політика, спрямована на насильницьке вигнання з певної території осіб іншої етнічної групи. Може відбуватися в різних формах: масове переселення етнічних груп, примус до еміграції і депортація. Генеральна Асамблея ООН визнала етнічну чистку однією із форм геноциду.

Унаслідок депортаційних акцій заселені українцями землі на території Польщі були полонізовані. Операція «Вісла» стала злочином комуністичних режимів Польщі та СРСР проти українського населення краю.

У 1990 р. Сенат Республіки Польща засудив операцію «Вісла». 22 квітня 2017 р. в Україні на державному рівні відзначався День пам'яті жертв операції «Вісла».

3. Наприкінці Другої світової війни, Україна знову вийшла на зовнішньополітичну арену. Проте, перебуваючи у складі Радянського Союзу, вона не мала можливості здійснювати самостійну зовнішню політику.

27 січня 1944 р. на пленумі Центрального комітету Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) (ЦК ВКП(б)) було прийнято рішення про розширення прав союзних республік у сфері міжнародних відносин. X сесія Верховної Ради СРСР (28 січня — 1 лютого 1944 р.) ухвалила закон про перетворення Народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного на союзно-республіканський. А в березні 1944 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон про утворення Народного комісаріату закордонних справ УРСР.

Зважившись на такий крок, сталінське керівництво мало далекосяжні стратегічні цілі:

- ✓ по-перше, подавати приєднання західних областей України та Білорусії як акт возз'єднання територій, населених представниками одного етносу;
- ✓ по-друге, збільшити кількість своїх представників в ООН, переговори про створення якої активно велися наприкінці війни.

У серпні 1944 р. на конференції в Думбартон-Оксі (США) під час обговорення проекту майбутньої ООН радянський представник А. Громико вніс пропозицію вважати 15 радянських республік членами-засновниками організації. Хоча ця пропозиція була відхилена, сталінське керівництво не полишало цієї ідеї. На Ялтинській (Кримській) конференції в лютому 1945 р. США й Велика Британія зобов'язалися підтримати пропозицію радянського уряду щодо прийняття УРСР і БРСР у члени ООН.

6 травня 1945 р. українська делегація прибула до Сан-Франциско на установчу конференцію ООН і активно залучилася до роботи.

Всесвітня рада миру — вищий постійний орган світового руху прибічників миру, створений у 1950 р.

На першій сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1946 р. УРСР було обрано до складу Економічної і Соціальної Ради, а в 1948—1949 рр. — непостійним членом Ради Безпеки ООН. Її представників запросили до багатьох структур організації, у тому числі й до Міжнародного суду. УРСР підтримала прохання про вступ до ООН Цейлону та Лаосу, її представник відіграв важливу роль у прийнятті рішення про поділ Палестини на єврейську та арабську частини й створення Держави Ізраїль.

Із перших років своєї діяльності українська дипломатія була досить активною. Представники УРСР брали участь у Паризькій мирній конференції (29 липня — 15 жовтня 1946 р.), у лютому 1947 р. підписали мирні договори з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією.

Українська делегація також узяла активну участь у роботі Дунайської конференції 1948 р., яка вирішувала питання режиму торгового судноплавства на Дунаї. Уже під час «холодної війни» УРСР увійшла до складу Всесвітньої ради миру, запропонувала низку мирних ініціатив.

Незважаючи на таку бурхливу зовнішньополітичну діяльність, УРСР не виходила за межі політики, яку диктувало радянське керівництво. Так, угоди з Польщею та Чехословаччиною про врегулювання питання кордонів підписувалися представником союзного Народного комісаріату закордонних справ. Пропозиції Великої Британії (1947 р.) та Судану (1956 р.) щодо встановлення прямих дипломатичних відносин з УРСР так і залишилися без відповіді.

4. Після відновлення тоталітарного радянського режиму влада розпочала відбудову зруйнованого господарства. На думку істориків, жодна країна Європи не зазнала такого руйнування, як Україна.

Загальні збитки, завдані господарству, були в 5 разів більше суми, витраченої Україною на нове будівництво в 1920—1941 рр. Досить важким було становище в сільському господарстві, яке в 1945 р. дало лише третину довоєнного річного врожаю. Значними були й демографічні втрати. Як наслідок різко скоротився обсяг трудових ресурсів. Катастрофічно погіршилися побутові умови населення: близько 10 млн осіб залишилися без житла. В умовах панування тоталітарного радянського режиму відбудова здійснювалася за рахунок посилення тиску влади на населення й зменшення видатків на його потреби.

У таких важких умовах розпочиналася відбудова господарства. До кінця 1945 р. було відновлено 44 % довоєнних потужностей машинобудівної і 30 % легкої промисловості, уведено в дію 123 великі та 506 дрібних шахт Донбасу. Частково було відновлено житловий фонд, розпочали працювати більшість шкіл, вищих навчальних закладів, медичних установ.

Однією з визначальних рис політичного життя України стало зміцнення впливу Комуністичної партії. Партійний апарат постійно прагнув тотального контролю над усіма сферами життя суспільства.

Відновлювалася діяльність органів радянської влади. У лютому 1947 р. було проведено вибори до Верховної Ради, у грудні 1947 р. — до місцевих Рад. Реорганізовувалася система управління промисловістю й сільським господарством. У 1946 р. Раду Народних Комісарів було перейменовано на

Раду Міністрів УРСР. На підприємствах та в установах відновлювалися 8-годинний робочий день, відпустки, скасовувалася понаднормова неоплачувана праця. Скорочувалися витрати на оборону. Країна переходила до мирної праці.

ГУТАБ (рос. ГУЛАГ) — Головне управління виправно-трудогих таборів, трудових поселень і місць утримання, що існувало в СРСР у 1934—1956 рр.

Відбудовчі процеси ускладнювалися репресивними кампаніями радянської влади, ініційованими та здійснюваними силовими структурами й керівництвом СРСР, а також відповідними структурами в УРСР.

У післявоєнний період у СРСР репресували військових, звинувачуючи їх у зловживанні владою, її перевищенні або бездіяльності й недбалому виконанні своїх обов'язків.

У післявоєнний період кількість політичних в'язнів-українців, більшість із яких становили представники національно-визвольного руху, у таборах ГУТАБу зросла в 2,4 рази й досягла 20 % від загальної кількості ув'язнених. В'язні-українці зробили вагомий внесок у боротьбу в радянських концтаборах для противників влади.

За даними українських дослідників, у 1946—1956 рр. у таборах ГУТАБу відбулося 47 повстань, у яких найактивнішу участь узяли українці. Крім вимог полегшити режим утримання, повстанці висували політичні вимоги: звільнення невинно засуджених, перегляд справ в'язнів, припинення репресій і ліквідація системи концтаборів для політв'язнів.

Повстання закінчувалися поразками, але вони відіграли важливу роль у наближенні кінця системи ГУТАБу.

Відбудовчі процеси в УРСР розпочалися одразу після того, як на її територію повернулася радянська влада після завершення бойових дій.

Відповідно до засад функціонування радянської командно-адміністративної економіки для здійснення відбудови в СРСР прийняли п'ятирічний план на 1946—1950 рр. Він передбачав продовження політики індустріалізації, що була започаткована наприкінці 1920-х рр., причому на перше місце висувалося задоволення військових потреб СРСР.

План передбачав відбудувати менш ніж за п'ять років зруйновані війною регіони країни, відновити довоєнний рівень промислового й сільськогосподарського розвитку і навіть його перевищити, підвищити продуктивність праці на 36 %.

Таким чином, виснажене війною населення змушене було працювати на межі своїх фізичних можливостей.

Відбудова в Україні мала такі особливості:

- масштаби відбудовчих робіт були більшими, ніж у будь-якій країні Європи;
- республіці доводилося розраховувати лише на власні сили та ресурси Радянського Союзу, а не на зовнішню допомогу. «Холодна війна»

- унеможливила використання західної, перш за все американської, фінансової та технічної допомоги;
- під час відбудови ставка робилася на важку промисловість та енергетику (80 % капіталовкладень) за рахунок легкої промисловості, соціальної сфери та сільського господарства (на останнє виділяли лише 7 % капіталовкладень);
 - економіку України відбудовували й розбудовували, звичайно, не як самостійний і самодостатній комплекс, а як частину загальносоюзної економічної системи. Крім того, унаслідок розвитку нових промислових центрів СРСР за Уралом та в Казахстані частка України в 1945 р. в загальносоюзному виробництві знизилася порівняно з довоєнним періодом із 18 до 7 %;
 - повсюдно була запроваджена адміністративно-командна система. Саме її жорсткі умови давали змогу мобілізувати і зосередити значні матеріальні та людські ресурси для відбудови господарства;
 - надзвичайно важливу роль відводили ідеологічному заохоченню праці, що знаходило свій вияв у широкомасштабних мобілізаційно-пропагандистських заходах — соціалістичних змаганнях, рухах передовиків і новаторів;
 - відбудова ускладнювалася масовим штучним голодом 1946—1947 рр.;
 - гостро відчувалася нестача робочої сили, особливо кваліфікованої, сучасного обладнання і технологій.

Проведення відбудови господарства УРСР, як і СРСР загалом, передбачало відновлення притаманної радянській моделі розвитку командно-адміністративної економіки, яка рухалася екстенсивним шляхом розвитку.

Командно-адміністративна економіка — система управління економікою країни, у якій вирішальна роль належить командно-адміністративним методам, а влада зосереджується в руках вищого бюрократичного апарату.

Екстенсивний шлях розвитку — спосіб збільшення обсягів виробництва завдяки кількісному приросту всіх елементів продуктивних сил за незмінного рівня технічної основи виробництв.

Модернізація — оновлення, узгодження чогось відповідно до сучасних вимог із метою досягнення нового якісного стану.

Результати відбудови були неоднозначними. З одного боку, було відновлено промисловість України. Її обсяг у 1946—1950 рр. збільшився в 4,4 разу і перевищив рівень 1940 р. на 15 % (проте обсяг виробництва легкої промисловості в 1950 р. зменшився порівняно з довоєнним на 20 %). З іншого боку, ціна відбудови через жорсткі методи її проведення була дуже високою.

Особливо тяжким залишалося становище селян. Вони отримували мізерну заробітну плату, не мали паспортів, а відповідно, і можливості вільно пересуватися; їм доводилося сплачувати великі податки за присадибні ділянки.

Для інтенсифікації праці колгоспників сталінське керівництво застосовувало примусові та репресивні методи. Так, 21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві й ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя». За цим указом було репресовано 12 тис. колгоспників.

5. У післявоєнний час у сільському господарстві склалося вкрай несприятливе становище. За роки війни скоротилися посівні площі, зменшилося поголів'я худоби, не вистачало техніки та робочих рук. Для подолання цих труднощів необхідні були докорінні зміни в державній політиці щодо сільського господарства.

Однак сталінське керівництво не планувало проводити якісь зміни, село залишалося одним із головних джерел для відбудови промисловості. Під тиском центрального керівництва уряд УРСР та Комуністична партія (більшовиків) України (КП(б)У, із 1952 р. — КПУ) планували в 1946 р. у форсованому порядку збільшити посівні площі, урожайність і хлібозаготівлю.

Навесні-влітку 1946 р. 16 областей України вразила посуха. Озимі та ярові посіви загинули. Урожайність зернових склала 2—3 ц/га (для порівняння: у 1940 р. вона становила 14,6 ц/га, у 1944 р. — 10,8 ц/га).

Посуха загострила проблему кормів для худоби, почався її падіж. Було дозволено здавати худобу на забій понад планові норми. Це призвело до того, що в деяких областях план здачі м'яса було перевиконано вдвічі. У результаті тваринництво республіки зазнало величезних втрат.

Керівники деяких областей наполегливо зверталися до уряду з проханням зменшити план хлібозаготівлі, який в липні 1946 р. було збільшено з 340 до 360 млн пудів.

Відповіддю на звернення про допомогу стали репресивні заходи. У сільські райони виїхали представники вищих органів республіки, областей, суду, прокуратури. Тільки за перший квартал 1947 р. до судової відповідальності було притягнуто 1,5 тис. голів колгоспів; 6 тис. комуністів отримали дисциплінарні стягнення за невиконання вказівок партії.

Селяни почали тікати від голодної смерті в більш благополучні райони (наприклад, до Західної України), у міста. Щоб уникнути знелюднення села, каральні органи відшукували і повертали селян.

Проте незважаючи на крайні заходи, зерна вдалося зібрати лише 60 % від плану хлібозаготівлі, хоча вилучено було навіть насінневий фонд.

Разом із цим у 1946—1947 рр. СРСР експортував до країн Центрально-Східної та Західної Європи 2,5 млн т зерна.

В Україні почався голод. Опинившись перед загрозою катастрофи, керівництво УРСР на чолі з М. Хрущовим намагалося зменшити її масштаби за рахунок ресурсів західних областей.

Голод 1946—1947 рр. — масовий штучний голод, організований керівництвом Комуністичної партії та урядом СРСР; масова загибель людей від голоду на території УРСР, спричинена зумисними діями сталінської влади.

У березні 1947 р. «м'якотілого» М. Хрущова на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У змінив «твердий» Л. Каганович. Проте для проведення посівної кампанії все ж таки було видано позику в 35 млн. пудів насіння.

Головним винуватцем третього масового штучного голоду в Україні було сталінське керівництво, яке нехтувало долею мільйонів українців заради союзних інтересів.

За неповними даними, від масового штучного голоду в 1946—1947 рр. у містах і селах УРСР померло понад 1 млн. осіб. Це були люди різних національностей: українці, росіяни, євреї, болгар, гагаузи та інші.

Представники сучасної української експертної спільноти з питань Голодомору наголошують, що «переважна кількість убитих голодом — українці і перш за все — селяни».